

VIETOS DVASIA MARTYNO LIUDVIKO RĖZOS KŪRYBOJE

AURELIJA MYKOLAITYTĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Esminiai žodžiai: *Kuršių nerija, peizažas, literatūra, vietos reikšmė.*

Key words: *Curonian Spit, landscape, literature, significance of place.*

Daugybė autorių yra rašę apie Kuršių neriją – tiek vokiečių, tiek vėliau lietuvių, tačiau nė vienas iš jų nėra taip susijęs su šia vieta kaip Martynas Liudvikas Rėza (1776–1840), gimęs ir augęs Kuršių nerijoje. Tai vienintelis rašytojas, galėjęs paliudyti autentišką užmario dvasią: ne momentinį keliautojo įspūdį, pašaliečio žvilgsnį, bet unikalų čia gyvenusio žmogaus patyrimą. M. L. Rėzos kūryba perteikia ne tik jo paties asmeninius jausmus, bet ir ankstesnių kartų: atmintis prikelia dainas, legendas, išsaugo vaikystėje girdėtus žodžius, kad jie galėtų tapti gimtojo krašto ženklais, perduodamais būsimums kartoms. Tuo šis autorius yra išskirtinis lietuvių kultūrinėje atmintyje, kuri daugiau panašių Kuršių nerijos liudijimų neturi: nors vėlesni rašytojai tęsia M. L. Rėzos pradėtą vietos užrašymo tradiciją, tačiau jie nėra nuo gimimo susiję su šia smėlio ir miškų juosta. Vietos koloritas atpažįstamas pačiuose įvairiausiuose M. L. Rėzos raštuose: ne tik grožiniuose, bet ir religiniuose, tautosakiniuose, – vieta įrašoma kaip svarbi patirties dalis.

Šiuo tyrimu siekiama įsigilinti į M. L. Rėzos kūrybinį palikimą ir pabandyti atskleisti, ką garsiausiam Kuršių nerijos lietuviui¹ reiškė jo gimtinė. Analizės objektu pasirenkami vokiškieji tekstai iš „Prutenos“ (1–2 d., 1809, 1825), tyrinėjamos vokiečių kalba rašytos „Filologinės-kritinės pastabos lietuviškai Biblijai, naujojo leidimo lietuviško teksto redagavimo komentarai“ (1–2 d., 1816, 1824), lietuvių ir vokiečių kalbomis paskelbtos „Dainos“ (1825). Antikos autoriaus Vergilijaus metaforiška sąvoka *genius loci* (vietos dvasia) pasirenkama kaip įgalinanti aprėpti labai skirtingus šio autoriaus tekstus, kuriuose vienaip ar kitaip yra paliudyta konkreti vieta.

GIMTINĖS REIKŠMĖ

Paties M. L. Rėzos gyvenimas tampa tekstu, liudijančiu tragišką Karvaičių istoriją. Joks biografas, rašydamas apie šį Kuršių nerijos rašytoją, negali išvengti pasakojimo apie „nusken-dusį kaimą“. Štai Juozas Eretas, išsamios studijos apie M. L. Rėzą autorius, planavęs išleisti

¹ Pats L. Rėza autobiografijoje save įvardijo kaip kilusį iš „lietuviškos giminės“ (Jovaišas, 1969, 15). Šiame darbe į kilmės klausimus nesigilinama, pasikliaujama liudijimu, kuris nurodo į kultūrinę savimonę.

monografiją apie „ši mums brangų žmogų“ (Eretas, 1937, 153), tarpukario Vytauto Didžiojo universiteto žurnale „Athenaeum“ brėžia tokias laiko, vietos ir žmogaus paraleles: „Kaip tik šiuo momentu, kada smėlio jūra jau laižė brangiausių Karvaičių namų pamatus, gimė Liudas Rėza“ (Eretas, 1937, 158). Šveicarų kilmės mokslininkas išskirtinai daug dėmesio skiria pačiam kaimui: rašo apie Karvaičių paminėjimą 1519 m., nuolatinio pastoriaus paskyrimą 1752 m. ir Karvaičių išnykimą iš bažnyčios istorijos 1795 m.: tada parapija gavo Juodkrantės vardą, iš kaimo išsikėlė paskutiniai gyventojai. Į šią vietos istoriją įrašomas ir L. Rėza: „1776 m. sausio mėn. 9 d. Karvaičiuose gimė ir sausio 14 d. ten pat buvo pakrikštytas Martin Ludwich, sūnus smuklininko ir kranto užvaizdos“ (Eretas, 1937, 159). Tyrinėtojas M. L. Rėzos kūrybą pirmiausia sieja su gimtąja vieta, bene pirmasis Lietuvoje imasi analizuoti eilėraščius, skirtus tėviškei – „Nuskenkęs kaimas“ ir „Karvitos kapai“.

Šią tarpukariu padėtą tradiciją tęsė ir vėlesni M. L. Rėzos kūrybos tyrinėtojai: Albinas Jovaišas monografijoje „Liudvikas Rėza“ (1969), Ambraziejus Jonynas studijoje „Liudas Rėza tautosakininkas“ (1989). Gimtinę ištikusi tragiška lemtis primenama ir šiuolaikiniuose tekstuose, pavyzdžiui, Dariaus Barasos straipsnyje „Karvaičių-Juodkrantės parapija L. Rėzos gyvenimo laikotarpiu“: „Didžiausia grėsmė tuomet buvo iškilusi klebonijai, nes smėlis 1775 m. pabaigoje jau siekė pusę jos langų. <...> Galima spėti, kad galbūt būtent tokios būklės klebonijoje 1776 m. sausio 14 d. buvo pakrikštytas šiame kaime gimęs L. Rėza“ (Barasa, 2007, 23). Greičiausiai biografinis pasakojimas, kuriame labai svarbią vietą užima gimtųjų Karvaičių aprašymas, ir lėmė tyrinėtojų dėmesį daugiausia tiems tekstams, kuriuose paliudyta ši vieta, o kiti liko nuošalyje. M. L. Rėza neretai tebėra suvokiamas taip, kaip 1937 m. yra teigęs J. Eretas: „Jis užgimė, kad matytų mirštant savo tėviškę, ją palaidotų ir apraudotų“ (Eretas, 1937, 158).

Gimtųjų namų reikšmė L. Rėzos kūryboje nepaneigiama. Pats poetas pabrėžė:

Kas po tūkstančio metų ras pėdsakus tavo, tėvyne,
 Žydinti bočių šalie, kur mano dainos suskambo?
 Bet, liūdnoji vieta, visad tave aš mylėsiu,
 Medį kiekvieną pradingusį savo krūtinėj nešiosiu!
 Nes čia pats gyvenau: tarp sodų žaliųjų ir kūdrų
 Tėvas ir mama už rankų mane čia vedžiojo,
 Jie čia ilsis – ir galbūt anapus mane tebemyli (Rėza, 1955, 141).

Akivaizdu, kad M. L. Rėza žodžiu „tėvynė“ (vok. *Vaterland*) pirmiausia įvardija gimtąją vietą, susijusią su vaikyste – tėvais, vedančiais už rankos. Taigi rašytojui labai svarbi yra individuali atmintis, asmeniniai išgyvenimai, leidžiantys gimtinę pavadinti „liūdnoja vieta“. Bet reikšmingas ir dar vienas aspektas – tai kartu ir kūrybos erdvė, vieta, „kur mano dainos suskambo“. Vienas iš ankstyvųjų M. L. Rėzos kūrybos tyrinėtojų, Franzas Oskaras Tetzneris, 1902 m. rašė: „Tačiau pluoštas eilėraščių niekada nebus užmiršti, ypač tie, kuriuose jis apdainuoja savo tėviškę <...> patys gražiausi savo šaknis įleidę į gimtąją dirvą.“ (cit. iš: Jovaišas, 1969, 224). Būtent gimtinę menantys kūriniai išskiria šį autorių iš kitų rašytojų, juose užkoduoti skaudūs paties autoriaus išgyvenimai, virtę kūryba, tebeveikiančia skaitytojus iki šiol.

Kita vertus, netikslu būtų sakyti, kad vienintelis ir svarbiausias M. L. Rėzos kūrybinio įkvėpimo šaltinis buvo gimtieji Karvaičiai: tai viena iš neabejotinai reikšmingų vietų, tačiau

ne vienintelė. Žvelgiant į kūrybos visumą matyti, kad savo tekstais rašytojas siekė išsaugoti ne tik gimtųjų namų, bet ir visos Prūsijos atminimą, perduoti jį būsimoms kartoms. Eilėraščiai, skirti gimtinei, pasirodė rinktinėje „Prutena“ („Prūsija“): taigi poetas savo gimtinę regi kaip vieną iš vietų, galinčių paliudyti Prūsijos dvasią. Abiejuose poezijos tomuose minimi įvairūs vardai: ne tik Karvaičių, bet ir kitų Kuršių nerijos vietų – Nidos, Rasytės, Kranto, nurodomi konkretūs Rytų Prūsijos vietovardžiai Barta, Rešelis, Kionigsbergas. Visą savo kūrybinį gyvenimą M. L. Rėza paskyrė šio Prūsijos krašto dvasiai išsaugoti: rinko lietuvių liaudies dainas, išleido Kristijono Donelaičio raštus, apdainavo senuosius prūsus ir prisiminė riterius, religiniuose tekstuose rašė apie Kuršių įlankos ir nerijos žvejus – gilinosi į daugiasluoksnę viso regiono dvasinę patirtį, ją gretino su kitų šalių kultūriniu paveldu.

Pati M. L. Rėzos biografija liudija tokį dvasinės erdvės, kurią galėjo pavadinti sava, išsiplėtimą: iš gimtųjų Karvaičių, mirus abiem tėvams, kelias vedė į gretimą Naglių kaimą pas žvejį, vėliau jis buvo priimtas paštininko Rasytėje, iš ten keliavo į Kaukėnus, pas kitoje Kuršių marių pusėje prie Nemuno gyvenusį pastorį, o iš šio kaimo – į mokslus Kionigsberge, Rytų Prūsijos centre, kur nuo seno jungėsi įvairios kultūrinės tradicijos. Visos šios vietos, pradedant gimtine, ir tapo dvasine energija, maitinančia M. L. Rėzos kūrybą.

KURŠIŲ NERIJA POEZIJOJE

Grožinės kūrybos recepcija dar tebėra labai priklausoma nuo biografinio pasakojimo, kuriame, kaip jau minėta, labiausiai pabrėžiama tragiška Karvaičių kaimo lemtis: iš daugelio tyrinėjimų gali atrodyti, kad M. L. Rėza yra tik „Nuskendusio kaimo“ ar „Karvitos kapų“ autorius. Paanalizavus šiuos abu tekstus matyti, kad juose M. L. Rėzai svarbi ne tik tėviškė, tėvų atminimas, bet apskritai šio krašto žmonių likimas – eilėraščiuose pirmiausia paliudijamas kuršininkų pasaulis, ir tik paskui pereinama prie visa apibendrinančios asmeninės refleksijos. Kūriniai liudija smėlio, kurio „joks pylimas jau nebebūtų sulaukęs“ (Rėza, 1955, 140), grėsmę, juose apibūdinama tikrovė, kurią kuršininkai išgyveno savo kasdienybėje. Lyrinis subjektas, apraudantis savo tėviškę, tampa balsu visų, kurie patyrė panašią dalį.

Pasak tarpukario autoriaus Broniaus Stočkaus, M. L. Rėza savo dvasia labai artimas nerijos žmonėms. Išsamiam straipsnyje „Rėzos charakteris ir jo lietuviškė“, kuriuo rėmėsi ir vėlesni tyrinėtojai, su Kuršių nerija B. Stoškus sieja šio išskirtinio lietuvių kultūrai žmogaus būdo savybes: „Užtat jis yra lygiai rimtas ir ištvermingas, kaip visi Baltijos pajūrio gyventojai ir žvejai; drauge su jais jis yra darbo žmogus, ne tuščias svajotojas“ (Stočkus, 1934, 2). Neabejotina, kad gimtosios vietos žmonių patirtys ugdė M. L. Rėzą ir kaip asmenybę, ir kaip kūrėją bei tapo svarbiais dvasiniais impulsais.

Įvairios Kuršių nerijos vietos aprašomos labai nevienodai, tačiau jas jungia vienas bendras požymis: tai – dvasiškai labai turtinga erdvė. Šiuose kūrinuose pasireiškia tai, ką yra pažymėjusi Viktorija Daujotytė straipsnyje „Kraštovaizdis ir vietos dvasia literatūros klasikoje“: „...kūriniai svarbus ne apskritai peizažas ar gamtos vaizdas, o kraštas, vieta, erdvė, neatskiriama nuo laiko, įsibuvimo-esimo būseną, veikianti ir grįžimo, atsiminimo modusais“ (Daujotytė, 2008, 30). M. L. Rėza niekada nerašo apie vietą kaip objektą: Kuršių nerija šiam autoriui atsiskleidžia per įsibuvimą-esimą tėviškėje ir atmintį, jungiančią su šioje vietoje gyvenusiomis žmonių kartomis.

Tėviškės motyvas svarbus visame pluošte „Prutenos“ eilėraščių: minėtieji „Nuskendęs kaimas“ ir „Karvitos kapai“, taip pat „Klionė tėviškėn“, „Keleivio daina“. Pats garsiausias ir daugiausiai tyrinėtas (J. Ereto, A. Jovaišo, Juozo Girdzijausko, Jurgio Lebedžio, Audronės Žentelytės) yra eilėraštis „Nuskendęs kaimas“. Jo analizė liudija, koks dvasiškai talpus yra M. L. Rėzos sukurtas gimtojo kaimo paveikslas. Pasak J. Ereto, M. L. Rėza „rauda savo tėviškės“ (Eretas, 1937, 171); šiam tyrinėtoji pritaria ir A. Jovaišas (Jovaišas, 1969, 199), J. Lebedys (Lebedys, 1972, 241), o A. Žentelytė eilėraščių perskaito ne tik kaip skaudų gimtųjų namų prarasties išgyvenimą, bet ir kaip savo krašto kultūrinės situacijos apmąstymą: „Labai tikėtina, kad gimtojo kaimo ir viso krašto lemties paralelė ryškėjo ir Rėzos sąmonėje. Juoba kad jo gyvenimo metais stiprėjo krašto germanizacija. Vokiečių kultūra lyg keliaujančios smėlio kopos slinko į rytus apsemdama vis didesnius lietuvių gyvenamus plotus“ (Žentelytė, 2001, 66). J. Girdzijauskas šiame kūrinyje išvelgia tiesiog žmogiškąją prasmę, egzistencines patirtis: „Eilėraštyje išreikšta jaudinanti mintis apie laiko griaujamąją ir kuriamąją jėgą, apie gimtojo kampo reikšmę žmogaus gyvenime“ (Girdzijauskas, 2001, 602). Taigi tėviškės erdvė kūryboje išauginama iki dvasiškai svarbios ir reikšmingos vietos, galinčios liudyti įvairiopus patirtis. Galbūt todėl gimtųjų namų atmintį saugantis M. L. Rėzos kūrinys iki šiol neatrodo pasenęs bei turi ką pasakyti ir šiuolaikiniam skaitytojui.

Eilėraščiuose „Klionė tėviškėn“, „Keleivio dainoje“ labiausiai pabrėžiama ne pati tėviškė, o namų kryptis, –ėjimas namo tampa abiejų eilėraščių leitmotyvu. Pavyzdžiui, „Keleivio dainos“ pradžia:

Rami tėviškės pirkele,
 Tu mano vaikystės draugužė,
 Iš tolimų šalių glūdumos
 Aš skubu į tavo prieglobstį!
 Jokių troškimų, jokių norų
 Nežadina many rūmų prabanga... (cit. iš: Jonynas, 1989, 11).

Baladėje „Klionė tėviškėn“ įvardijamas labai konkretus maršrutas: einama Nidos link, taigi grįžtama į gimtinę. Pati klionė parodoma kaip išbandymas, – artėjimas prie gimtųjų vietų yra skausmingas savęs pažinimo procesas. Dvasinius ieškojimus žymi vizijos, ženklinančios prieštaringas patirtis: palmių vainikas kaip kūrybos išaukštinimo, o laidotuvių procesija – prarasties simbolis. Baladės mylimoji, kuri traukė sugrįžti į tėviškę, miršta, tačiau lieka nemirštanti kūryba, kuri kyla iš meilės, pranokstančios pačią mirtį. Šis dvasios pergalės motyvas įtaigiai išreiškiamas ne viename eilėraštyje: pavyzdžiui, „Nuskendęs kaimas“ taip pat baigiamas meilės, kuri padeda išsaugoti atminimą, liudijimu; dvasios pergalė stipriai justi ir eilėraštyje „Karvitos kapai“: net didžiausi praradimai negali įveikti žmogaus, kuris veržiasi „į anuos amžinai žalius krantus, / Kur niekad nenužydi pavasaris ir jaunystė“ (cit. iš Jovaišas, 1969, 198).

Šie kūriniai liudija, kad M. L. Rėzos kūrybai nėra būdinga rezignacija – net ir vaizduodamas kapus, jis išvelgia visa pranokstantį dvasinį pradą. „Taigi dvasinė būtis rodosi esanti nepavaldi laikui“, – apibendrina A. Žentelytė (Žentelytė, 2001, 65), bene taikliausiai iš visų tyrinėtojų įvardijusi M. L. Rėzos kūrybos savitumą: galbūt svarbiausia – ne apraudama tėviškė, ne viską naikinantis laikas, o dvasinė būtis, kuri geba įveikti net mirtį.

Tokią tėviškei skirtų kūrinių perskaitymo galimybę savotiškai inspiruoja ir pats M. L. Rėza. Baigdamas išsamią studiją „Lietuvių liaudies dainų tyrinėjimas“ 1825 m. rašė: „Tautos daina

yra tyriausias tautos sielos perlas, ir jei tauta žūna, dažnai ji dar gyvena savo dainose“ (Rėza, 1958, 363). Ši citata liudija, jog poetui rūpėjo perteikti tai, ko negali sunaikinti nei gamtos stichijos, nei politiniai kataklizmai, nei visa naikinantis ir iš naujo kuriantis laikas – net ir prarasta tėviškė gali būti išsaugota kūryboje. Ši dvasinės savasties saugojimo kryptis ryški eilėraščiuose, kurie liudija poeto įsibuvimą-esimą gimtojoje žemėje – Kuršių nerijoje.

M. L. Rėzai ne mažiau svarbi ir vietos žmonių iš kartos į kartą perduodama atmintis, kurią koduoja baladės „Dainuojanti jūros mergelė“ ir „Štrandfogat“. Jos abi kūrybiškai perteikia legendas, autoriaus siejamas su konkrečiomis Kuršių nerijos vietomis – Nida ir Rasyte. Pirmasis kūrinys ypač įdomus tuo, kad jame bene pirmą kartą pasirodo žvejo ir jūros mergelės motyvas, kurį Maironis išaugino į garsiąją baladę „Juratė ir Kastytis“. Tyrinėtojai įvairiai svarsto apie šį kūrinį, štai A. Jovaišas rašo: „Šis motyvas žinomas daugelyje literatūrų, todėl neatsargu būtų teigti, kad jį Rėza tiesiogiai ėmė iš lietuvių tautosakos“ (Jovaišas, 1969, 204); J. Girdzijauskas patikslina siužetą atėjus iš antikinės Graikijos ir lietuvių tautosakos (Girdzijauskas, 2001, 278), o lietuvių literatūrinės baladės tyrinėtojas Aleksandras Žalys parodo šio motyvo kelią nuo M. L. Rėzos, Liudviko Adomo Jucevičiaus iki Maironio: nė vienu atveju tai nėra visai autentiškas lietuvių tautosakos kūrinys, tačiau teigiama, kad „nuo pat M. L. Rėzos remdamasi tautosaka, baladė tiesiogiai buvo veikiamą bendrųjų folkloro poetinio vaizdavimo principų“ (Žalys, 1988, 187). Tad nors M. L. Rėzos baladės tautosakiškumas yra problemiškas, panašumas į vėliau išpopuliarėjusią legendą apie Juratę ir Kastytį nekelia abejonių. Galbūt šio kūrinio specifika ir yra tai, kad jis gebėjo jungti labai skirtingus kultūrinius impulsus. L. Rėzos kūrybos tyrinėtojas J. Lebedys pabrėžia: „Apskritai daug reminiscencijų iš antikinės literatūros, biblijos, liaudies dainų“ (Lebedys, 1972, 249). Šiame M. L. Rėzos kūrinyje svarbu tai, kad legenda įvietinama, padaroma sava, Nidos legenda: „O, keleivi, skubėki, šviečiant žvaigždėms / iš bangų pakrantės prie Nidos miškelio! / Čia mergelės stebuklinga giesmė / vieną jaunuolį pražudė“ (Rhesa, 1809, 75). Tokio vietos konkretumo jau nelieka vėlesniuose legendos variantuose, kuriuos lietuvių literatūroje įtvirtina L. A. Jucevičius ir Maironis.

Vieta pažymima ir kitoje baladėje „Štrandfogat“, – su Rasyte susijusią legendą „Prutenos“ „Pastabose“ komentuoja ir pats autorius: jis rašo, kad vieta mena dar riterių laikus, kai čia stovėjusi pilis (Rhesa, 1825, 154). Greičiausiai pasakojimą apie žiaurų štrandfogatą rašytojas buvo girdėjęs dar vaikystėje, kai gyveno pas Rasytės paštininką. Šią legendą yra paliudijęs ir žurnalistas vokietis Otto Glagau (Šilas, Sambora, 1990, 267). Jeigu baladėje „Dainuojanti jūros mergelė“ tampa svarbus mitologinis klodas, tai šioje – istorinis, nurodantis krašto valdytojo ir jo vadovaujama plėšikų amoralumą: šie sąmoningai nepadedą ištiktiesiems audrų, kad galėtų juos apiplėšti, nepasigaili net moters su kūdikiu. Baladė liudija, kad blogis, siautėjęs šiuose kraštuose, nėra amžinas: pilį praryja jūra, plėšikus nubaudžia pati gamta. Išskirtina tai, kad istorinis kontekstas neplėtojamas, nesmerkiami riteriai, statę šią pilį, tik pabrėžiama moralinė atsakomybė už asmeninius pasirinkimus: greičiausiai M. L. Rėza seka savo profesoriumi Immanueliu Kantu, kuris labai svarbiu laikė moralės jausmą (iš filosofų M. L. Rėza buvo pasirinkęs studijuoti būtent I. Kanto darbus, o už studiją „Apie šventųjų knygų moralės aiškimumus pagal Kantą“ įgijo filosofijos daktaro laipsnį).

Visus šiuos aptartus kūrinius galima būtų laikyti Kuršių nerijos žmonių dvasinės būties sauga. Šioje dvasinė patirtį koduojančioje kūryboje reikšmingi tampa tėviškės, gimtojo krašto akcentai, tačiau svarbi ne tiek pati vieta, kiek su ja siejanti dvasia: net ir tai, kas pasmerkta mirčiai, geba prisikelti kūryboje. „Pakilti virš luominių prietarų ir gyvenimo sunkumų reikia

didelės dvasinės jėgos, kurią gali suteikti tik filosofijos studijos arba religija“, – pripažino pats rašytojas karo žygių užrašuose (Rėza, 2000, 60). Šis filosofinis-religinis matmuo ypač justi tėviškei skirtuose eilėraščiuose.

BALTIJOS IDILĖS

J. Lebedys, aptardamas visą „Prutenos“ rinkinį, pabrėžia: „Kiek romantiškas ir nuolat pasikartojęs jūros motyvas – bangos, burės, nendrės, vėjas...“ (Lebedys, 1972, 249). Pajūrio dvasia bene stipriausiai išreiškiama dviejuose eilėraščiuose, skirtuose Baltijai – „Šventvakaris. Baltijos jūrai. 1798“, „Odė Baltijai. Krante, 1823 m. liepą“. Poetas siekia perteikti dvasios nuotaiką, kurią pažadina Baltijos jūra: šventumo jausmą, dvasinį pakilumą, amžinatvės ilgesį. Baltija pirmiausia siejama su intensyviu dvasiniu gyvenimu. Pavyzdžiui, eilėraštyje „Šventvakaris. Baltijos jūrai. 1798“ brėžiama paralelė tarp Baltijos pakrantėje jaučiamos vakaro ramybės ir „amžinybės šventės“: gamtos jutimas suintensyvina dvasines patirtis, gamtoje išgyvenamas dvasios nušvitimas. Net ir tuo atveju, kai konkrečiai pažymima vieta, pavyzdžiui, eilėraštyje „Odė Baltijai. Krante, 1823 m. liepą“, Baltija nėra geografinė nuoroda, o pirmiausia dvasiškai svarbi vieta: „Ir teka tavoji srovė amžinybės jūron, / kaip mano dvasia – Dievop“ (Rhesa, 1825, 142). Nors abu eilėraščius skiria dešimtmečiai, netgi savo vaizdinija jie gana panašūs: Baltijai skirtuose kūriniuose atgimsta galbūt vaikystės atmintyje išaugotas žvejo ir jūros paveikslas, kuris išauginamas iki žmonijos gyvenimo metaforos.

Vietos dvasios patirtys koduojamos ir eilėraštyje „Gintaro žvejų daina“, tačiau šiame kūrinyje žvilgsnis kreipiamas ne į amžinatvę, labiausiai pabrėžiant religinį jausmą, o į priešistorinius laikus, – ryškios mitologizacijos pastangos. Justai aliuzijos į prarastąjį rojų: M. L. Rėza aukština gintarą kaip brangiausią iš visų akmenų, nusakydamas jį kaip rojaus vaisių: „Rojų žydėjęs / kilnių Hesperidžių vaisius“ (Rhesa, 1809, 58). Visą kūrinį galima būtų pavadinti ode gintarui, net eilėraščių komentuojančiose autoriaus „Pastabose“ pabrėžiama šio akmens šlovė: poetas nurodo, kad gintaras minimas Ovidijaus „Metamorfozių“ X giesmėje, 263 eilutėje (Rhesa, 1809, 147). Greičiausiai toks gintaro, kurį „Baltija dovanoja“, išaukštinimas yra susijęs su Karaliaučiaus profesoriaus Johanno Gottfriedo Hasse'ės darbais: M. L. Rėzai dėstęs mokslininkas buvo sukūręs teoriją apie gintaro kraštą kaip rojų, žmonijos lopšį, apie tai buvo paskelbęs studijas 1796 ir 1799 m. (Eretas, 1937, 169). Bene pirmasis J. Eretas įžvelgė didelę profesoriaus J. G. Hasse'ės įtaką Kuršių nerijoje gimusiam autoriui: „Ne kartą degančiomis akimis bus išėjęs iš Hassės auditorijos, kur jo gimtinė, Rytprūsių žemė, buvo išaukštinta į palaimintą žemę, ir jos gintariniai turtai laikomi rojaus turtais“ (Eretas, 1937, 170).

Šis eilėraštis galbūt raiškiausiai perteikia bendrą viso rinkinio sumanymą: pasak A. Žentelytės, „Prutenoje“ M. L. Rėza sukūrė preromantinę lietuvių pasaulio viziją – lietuvišką prarastojo rojaus variantą (Žentelytė, 2001, 70). Ne viename eilėraštyje, ypač tuose, kurie įvardijami kaip lietuvių liaudies dainos, labai jaučiamas idiliškumas, dvasinės harmonijos pabrėžtis. Neatsitiktinės ir tyrinėtojų atrandamos sąsajos su škotų poetu Jamesu Macphersonu, kurio sukurtos Osiano giesmės buvo paskelbtos škotų tautine epopėja, išversta iš Škotijos kalniečių keltų kalbos į anglų kalbą (Jovaišas, 1969, 80). J. Lebedys teigia, kad „...„Prutena“ galėjo daryti (Rėza to, matyt, norėjo) liaudies dainų rinkinio įspūdį (Prutena, oder preuische volkslieder und andere vaterländische Dichtungen), matyt, Rėzą viliojo

Makfersonas su Osiano dainomis“ (Lebedys, 1972, 255). Eilėraštis „Gintaro žvejų daina“ tarsi ir atkartoja žvejų dainą, kuri dar atmena „auksinį akmenį“ kaip nepaprastai turtingos praeities ženklą: kuriama literatūrinė mistifikacija, ir ja bandoma gintarui suteikti mitinę reikšmę. Jau XX a. prie šio prarastojo rojaus mito sugrįžta Stasys Anglickis, tik jis gintarą sieja ne su Hesperidėmis, o su legenda apie Jūratę: savaip atnaujina M. L. Rėzos pradėtą gintaro mitologizavimo tradiciją.

PAMARIETIŠKA SPECIFIKA

Liko dar neaptarti religiniai raštai ir M. L. Rėzos užrašytos lietuvių liaudies dainos, kuriose taip pat atsiskleidžia gimtųjų vietų dvasia. Štai „Filologinėse-kritinėse pastabose lietuviškai Biblijai“ galima aptikti nuorodų ir į Kuršių neriją. Redagavimo komentaruose rašoma: „Lietuviai, o ypač Kuršių įlankos ir nerijos žvejai tikrai dideles pasaulio jūras vadina „jures“, o mažesnį vandens telkinį, nesusisiekiantį su okeanu, vadina „mares“. Kai aš su jais kalbėjau apie Baltijos jūrą, jie visada sakė „jūres“, tačiau niekada taip nepavadino įlankos“ (Rėza, 2009, 114). Kitoje vietoje, komentuodamas pasakymą „irkis į gilumą“, M. L. Rėza rašo, kad nerijos ir jūros pakrančių žvejai tokiu atveju greičiau sakytų „aukštyn bėgti ant marų“ (Rėza, 2009, 162). Taigi ne tik kaip poetui, bet ir kaip kalbos žinovui M. L. Rėzai rūpėjo pamarietiška specifika. Yra žinoma, kad lietuvių kalbos tyrinėtojas skatino „surinkti laivininkystės ir žvejybos terminus“, – apie tai liudija susirašinėjimas su pamariečiu Ernstu Wilhelmu Beerbohm, turėjusiu dvarą prie Kuršių marių, netoli Ventės (Rėza, 1964, 373). Tad siekta visapusiškai paliudyti vietos dvasią: ne tik individualia kūryba, atkuriančia asmeninius išgyvenimus ir bendruomenės patirtis, bet ir užrašant kalbos turtus bei parodant, kokiais žodžiais koduojamas šis išskirtinis pasaulis.

Pamarietiški motyvai akivaizdūs ir liaudies dainose. Žvejų dainų svarbą mini A. Jonynas ir A. Jovaišas bei kartu pažymi, kad neretai kai kurie tekstai gali būti laikomi paties M. L. Rėzos lietuviškomis eilėmis (Jonynas, 1989, 49; Jovaišas, 1969, 187). A. Jovaišas siūlo kritiškiau patikrinti net apie 30 dainų (Jovaišas, 1969, 290). Būtent tarp jų atsiduria ne viena, kurioje ryški pamarietiška specifika: „9. Laivas“, „21. Žvejų mergatė“, „31. Vainikėlis“, „75. Kopininkai“, „77. Laivo sudaužymas“. Vis dėlto net jei šie tekstai – paties M. L. Rėzos sukurtos kūrybiškos liaudies dainų stilizacijos, jie vargiai galėtų būti atskirti nuo tikrų žvejų dainų, kurių autentiškumu tarsi ir neabejojama, – to nesiiama daryti nė tautosakos specialistai. Tyrinėtojų bejėgiškumas svarstant dainų kilmės klausimus liudija, kad poetas gebėjo įsijausti į liaudies kūrybos dvasią ir įtaigiai perteikti konkrečiai vietai būdingas dvasines patirtis: pamario gyvenimo koloritas visam M. L. Rėzos dainų rinkiniui suteikia išskirtinumo. Dar Johannas Wolfgangas von Goethe, vertindamas šį dainų rinkinį, nurodė dvasios ir vietos sąryšį: „dvasia elegiška plazda ties griežtai apribota erdve“ (cit. iš: Jonynas, 1989, 60).

Visuose žvejų dainų tekstuose vyrauja motyvai, susiję su pamario žmonių gyvenimu: juodas laivatis, žėgglelis, žvejų mergatė, bernytis su žaliaisiais tinkleliais, žvejo žentelis... (dainos, pažymėtos numeriais 9, 21, 31, 32, 33, 39, 65, 75, 77). Šie specifiniai vietą apibūrinantys ženklai atsikartoja ir į rinkinį neįtrauktose dainose, rastose M. L. Rėzos archyve (13, 43, 62, 72, 73, 74, 75, 92, 133). Tai jau isties nemažas pluoštas dainų, kurias teisėtai galima vadinti tikromis pamario dvasios reprezentantėmis. Tokioms dainoms suprasti neretai

praverčia ir žodynelis, kurį parengė M. L. Rėzos „Lietuvių liaudies dainų“ rengėjai jau XX a.: dainose minimi su laivyba susiję žodžiai „akrutas“ (laivas), „baragėlis“ (laivo denis), „budumas“ (gilioji Kuršių marių dalis), „mastas“ (laivo stiebas), „paragas“ (maža patalpa žvejų laivo priešakyje), „styrininkas“ (vairininkas), „šiporius“ (laivininkas, jūrininkas, valtininkas), „šota“ (lynas, trosas), „šturmas“ (audra, vėtra), „umaras“ (vėjo gūsis, audra), „vėlūkas“ (vėliavėlė, gairėlė laivo stiebo viršūnėje), „žėgliuoti“ (plaukti buriniu laivu), „žėglius“ (burė). Taigi pačia dainų kalba bandoma apibrėžti vietą, parodyti jos specifškumą.

Ne vienoje dainoje minimos ir konkrečios vietos: Rusnės kiemas, Pakalnė, Varusnė, Klaipėdužė („32. Du žveju“), Gilijos kiemas (43), Gilijos miestužis (73), Venčio ragas, Minės kiemas (92). Galima aptikti ir nuorodų į Kuršių neriją: „Rasi, matysi / Kopų kalnelį / Ir laibšias pušikes“ (Rėza, 1958, 113), į kopininkus, Kuršių nerijos gyventojus: „Mačiau tris žvejačius – / Kopininkus ant jūračių“ (Rėza, 1958, 273). Savita šiose dainose galbūt tai, kad į kopas ir kopininkus žvelgiama jau iš tam tikro atstumo – nuo marių pakrantės. Pasak kuršininkų folkloro tyrinėtojos Dalios Kiseliūnaitės, M. L. Rėzos dainų rinkiniuose nėra nė vieno teksto, užrašyto Kuršių nerijoje (Kiseliūnaitė, 2007, 100). Kita vertus, gimtinė dainose nėra pamirštama, tik į ją žvelgiama jau iš pamario perspektyvos. Galbūt tokį žvilgsnį lėmė tai, kad ne vienas dainų pateikėjas buvo iš pamario, tarp jų – pats M. L. Rėzos globėjas Christianas Davidas Wittichas. Taip M. L. Rėza tarsi atidavė duoklę ir tam kraštui, kuris jį ilgėliau priglaudė: pamario regione būsimas tautosakos rinkėjas praleido šešerius metus.

Galima būtų daryti tokią apibendrinamąją išvadą: „Pruvenoje“, minėdamas savo gimtinę, poetas stengėsi įsijausti į savo ankstyvos vaikystės atsiminimus, gyvenimą nerijoje, o liaudies dainose užfiksavo pamario patirtis, laiką, praleistą Nemuno deltoje. Tačiau šios skirtingos perspektyvos tik papildo viena kitą, parodo turtingą dvasinį pasaulį ir išreiškia įvairiopus dvasines patirtis, kurios gali būti siejamos su vieta.

IŠVADOS

Išties tenka pripažinti, kad M. L. Rėzos kūryboje labai jaučiama šio krašto būtis, Kuršių nerijos žmonių palikimas. Net ir nelikus vietos gyventojų, išliko jų dvasios metraščiai, kuriuos reikia iš naujo šifruoti, kad priimtume tą dvasinį paveldą. Ir galbūt visai nesvarbu, kokia kalba jis užrašytas: lietuvių ar vokiečių – tai tik priemonės, kurios padeda įžodinti turtingą dvasinį pasaulį.

M. L. Rėza visa savo kūryba atsiskleidžia kaip įvairiapusis rašytojas. Jo tekstuose savitai susijungia individuali ir kultūrinė atmintis, apimanti tiek kuršininkų, tiek lietuvių, tiek apskritai Rytų Prūsijos žmonių patirtis, įtraukianti ir Vakarų kultūros išmanymą, kuris pasireiškia religiniais ir literatūriniais motyvais. Svarbu tai, kad šis kultūros žmogus, kone visą savo gyvenimą praleidęs Karaliaučiuje, neišsivadėjo ir vaikystės vietų dvasios, kurios tapo kūrybinio įkvėpimo šaltiniai.

Iš M. L. Rėzos kūrybos visumos matyti, kad jam labiausiai rūpėjo paliudyti pačią vietą, kuri reikšminga ne dėl išskirtinio gamtovaizdžio, o kaip dvasinė būtis. Rašytojas pabrėžė įvairiopus patirtis, susijusias su Prūsijos regionu: kūryboje išsaugojo dvasiškai talpius paveiklus ir ypatingą reikšmę suteikė gimtinei Karvaičiams, Kuršių nerijai ir visam pajūrio-pamario kraštui.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Barasa D. (2007). Karvaičių-Juodkrantės parapija L. Rėzos gyvenimo laikotarpiu // Martynas Liudvikas Rėza: epochų atspindžiai. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Daujotytė V. (2008). Kraštovaizdis ir vietos dvasia literatūros klasikoje // Colloquia, Nr. 21.
- Eretas J. (1937). Rėzos gimtinė. Karvaičiai ir jų poetai // Athenaeum, t. III. Kaunas: VDU.
- Girdzijauskas J. (sud.). (2001). Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Jonynas A. (1989). Liudvikas Rėza tautosakininkas. Vilnius: Mokslas.
- Jovaišas A. (1969). Liudvikas Rėza. Vilnius: Vaga.
- Kiseliūnaitė D. (2007). Naujausių laikų kuršininkų folkloras // Martynas Liudvikas Rėza: epochų atspindžiai. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Lebedys J. (1972). Lituanistikos baruose. II: Recenzijos, paskaitos, sumanymai. Vilnius: Vaga.
- Rėza L. (1955). Nuskendęs kaimas. Vertė Vytautas Bložė // Lietuvių poezija. XIX amžius. Sudarė ir pastabas paruošė Bronius Pranskus. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Rėza L. (1958). Lietuvių liaudies dainos, t. 1. Paruošė J. Jurginis ir B. Kmitas. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Rėza L. (1964). Lietuvių liaudies dainos, t. 2. Paruošė A. Jovaišas. Vilnius: Vaga.
- Rėza L. (2000). Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Rėza L. (2009). Teologinės-kritinės pastabos lietuviškai Biblijai // Donelaitis ir Rėza vertimų, leidimų ir tyrimų lauke. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Rhesa L. (1809). Prutena, oder preussische Volkslieder und andere vaterländische Dichtungen von L. Rhesa. Königsberg.
- Rhesa L. (1825). Prutena, oder preussische Volkslieder und andere vaterländische Dichtungen von L. Rhesa. Königsberg.
- Stočkus B. (1934). Rėzos charakteris ir jo lietuvybė // Athenaeum, t. V. Kaunas: VDU.
- Šilas V., Sambora H. (1990). Mažosios Lietuvos kultūros pėdsakai Kaliningrado srityje. Vilnius: Mintis.
- Žalys A. (1988). Lietuvių literatūrinė baladė. Vilnius: Vaga.
- Žentelytė A. (2001). XIX amžiaus lietuvių literatūra. Kaunas: Šviesa.

Aurelija Mykolaitytė

THE *GENIUS LOCI* IN THE MARTYNAS LIUDVIKAS RĖZA'S WORKS

Summary

The article analyzes how the landscape of the Curonian Spit was understood in Rėza's poetry book "Prutena", in the collection of Lithuanian "Dainos" and other literary and linguistic works, what was the most important to the writer. Rėza described the place which was for him homeland. The Curonian Spit has very big significance for this author comparing with other Lithuanian origin writers from Germany. The focus is made on the literary description of the Curonian Spit in the different texts, which were published firstly in the 19th century. The writer tried to express individual emotional and intellectual experience, and to revive the cultural memory of this place. His works were very significant stimulus for other Lithuanian authors who wrote about Curonian Spit later.

This article explores the literary and linguistic texts of the 19th century which were written in the East Prussia by Martynas Liudvikas Rėza (1776–1840). He was a professor of Theology, Director of Lithuanian Seminary and the author of "Prutena" (1809, 1825). His native place was Karvaičiai, the very small village in the Curonian Spit. The writer always remembered the time when the place was covered with quicksand and disappeared without signs. There was no other text devoted to the memory of his homeland. The metaphorical term "genius loci" is applied to describe the specifics of the perception of place.